

Hernieuwde aandacht voor Etty Hillesum - 2026

In het zojuist verschenen boek van Alicja Gescinska, *Vrouwen in duistere tijden. Tien denkers van blijvende betekenis* (Bezige Bij, Amsterdam 2026), wijdt Gescinska een hoofdstuk aan het werk van Etty Hillesum. Jan Oegema schreef een uitgebreid literair essay over haar: *Een apart soort moed. Etty Hillesum nu.* (Uitgeverij Boom 2026).

In de jaren tachtig van de vorige eeuw wezen Andreas Burnier en vele anderen al op de bijzondere betekenis van de dagboeken en brieven van Etty Hillesum.

Een citaat van Etty Hillesum:

'Als dit lijden niet tot een horizonverruiming leidt, tot een grotere menselijkheid, daartoe dat alle kleinheden en bijzaken van dit leven van je afvallen, dan is het voor niets geweest. (...) Na deze oorlog zal er, behalve een stroom van humanisme, ook een stroom van haat over de wereld gaan. (...) En toen wist ik het weer: ik zal te velde trekken tegen die haat. (...) dat ieder van ons inkeert in zichzelf en in zichzelf uitroeit en vernietigt al datgene, waarvoor hij meent anderen te moeten vernietigen.'

Dit schreef zij in 1942 in kamp Westerbork. Haar teksten getuigen van een huiveringwekkende realiteit en hoopvolle levensmoed.

Uit: *'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn'*

Reacties op de dagboeken en brieven van Etty Hillesum.

Uitgeverij Balans, Amsterdam 1989

Al het grote is er desondanks

Andreas Burnier

Op het moment dat Etty Hillesum (Middelburg, 15 januari 1914 - Auschwitz, 30 november 1943) in maart 1941 aan haar dagboek begon te werken, was zij zevenentwintigjaar oud en in eigen en andermans ogen een wel intelligente en aardige, maar toch ook ietwat geëxalteerde, overjarige 'bakvis', zoals een tienermeisje in die tijd werd genoemd. Zij stamde uit een intellectueel en kunstzinnig joods milieu. Haar vader was classicus en, onder andere, rector van het gymnasium te Deventer. Haar twee jaar jongere broer Jaap werd arts en haar zes jaar jongere broer Mischa was een begaafde musicus en virtuoze pianist. Zelf had zij van 1932 tot 1939 rechten gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast en daarna studeerde zij Slavische talen (Russisch) aan de Rijksuniversiteit Leiden en aan de Universiteit van Amsterdam. Die studie is, doordat de universiteiten door de Duitse bezetters voor joden werden gesloten, niet voltooid. Evenals haar moeder, die van

oorsprong Russisch was, gaf Etty echter tot het laatst toe lessen Russisch aan privéleerlingen.

Naast de intellectuele en kunstzinnige gaven van de familie, kreeg Etty waarschijnlijk ook een niet geringe erfelijke en opvoedkundige belasting mee. Haar vader gold als een fijnzinnig man, maar ook als een echte kamergeleerde, die tot in het overvolle, vervuilde, chaotische en sinistere doorgangskamp Westerbork op de toen nog zeer verlaten Drentse heide, alleen maar las en las, en zelfs nog onderricht gaf in klassieke talen aan jongens die, net als hijzelf, op het punt stonden naar Polen te worden gedeporteerd. Etty's van oorsprong Russisch-joodse moeder wordt beschreven als 'druk, zeer dominant, extravert en chaotisch' en haar beide broers verbleven herhaaldelijk in psychiatrische inrichtingen, waar de jongste, Mischa, als schizofreen werd gediagnostiseerd. Zelf noemt zij de ouderlijke woning, die zij in augustus 1941 nog eens bezoekt, 'een gekkenhuis', en dat niet vanwege de broers, maar vanwege de innerlijke chaos en de afschuwelijke huwelijksruzie.

Bij Etty zelf uitte de niet zo krachtige familiale achtergrond zich in talloze kwalen en kwaaltjes: om de drie weken hevige menstruatiepijnen en voorts een vrijwel ononderbroken reeks van maagpijnen, hoofdpijnen, 'wandellende nieren', galstenen, uitputtingstoestanden, enzovoort. Maar bovenal werd zij geteisterd door onverklaarbare stemmingen, een chaos van gevoelens, overgrote energie afgewisseld door wilsuitval, kortom een onstabiel temperament, dat maakte dat zij op zevenentwintigjarige leeftijd nog steeds als een adolescent aan hevige innerlijke stormen blootstond.

Dan ontmoet zij op 3 februari 1941 de vierenvijftigjarige Duitse jood Julius Spier, die na een carrière in het zakenleven en een leeraanlyse bij Carl Gustav Jung in Zürich een praktijk uitoefende als 'psychochiroloog' (handlijnkundige annex analytisch-psychologisch therapeut). Twee jaar tevoren, in 1939, was Spier uit Berlijn, waar hij zeer succesvol was, naar Nederland geëmigreerd. In Amsterdam heropende hij zijn praktijk. Zo leerde Etty hem kennen: eerst als 'object' voor een avondje demonstratie van Spiers handlijnkundige inzicht en intuïtie, daarna als patiënte, assistente, semi-platonische geliefde en vriendin.

Aanvankelijk als onderdeel van de therapie, later ongetwijfeld uit innerlijke aandrang, gaat Etty een dagboek bijhouden. Zij woonde al vier jaar in het huis van de weduwnaar Han Wegerif, een accountant van inmiddels begin zestig, met wie zij een verhouding had gekregen. Haar grote vriend en liefde, maar vooral initiator tot psychische verlichting en spirituele bevrijding, wordt echter Julius Spier. Onder zijn leiding, begeleid door de lectuur van bovenal Rilke en onder de hoge druk van de oorlogsomstandigheden in het algemeen en de jodenvervolging in het bijzonder, maakt Etty daarna in amper twee jaar tijd een ontwikkeling door die van verbijsterende proporties is. Van gevoelig, maar ook egocentrisch en labiel meisje, tot voorloper van een nieuw soort bewustzijn, een objectieve dienaar-van-de-mensheid. Een wezen, zo gerijpt en zo groot, dat velen in haar naaste omgeving haar al niet of nauwelijks meer konden verstaan. Een mens zo ontstegen aan haar eigen talloze beperkingen en aan de (gruwelijke) incidenten van het hier en nu, dat zij lang na haar dood nog geestelijk wordt vervolgd. Enerzijds door medejoden die haar strijdbare humaniteit, zelfs ten aanzien van Duitsers, onbegrijpelijk vinden en die *entre eux*, om op zichzelf begrijpelijke redenen,

walgen van haar sympathie voor het christendom. Anderzijds door kerkelijke christenen, die proberen deze grote individualiteit voor hun rammelende kerkelijke kar te spannen. Daarmee doen zij op een andere manier groot onrecht aan een universele vrouw, die Oost en West in zich verenigen kon en die 'na de oorlog' een verbindingsschakel wilde worden tussen Rusland en het Westen.

'De mens die in zichzelf rust, rekt niet met tijd. Ontwikkeling mag niet met tijdspannen rekenen.'

'Ongedifferentieerde haat is het ergste water is. Het is een ziekte van de eigen ziel. (...) politieke gesprekken, die alleen dienen om onze haat te lozen. (...) Het nazibarbarisme roept in ons eenzelfde barbarisme wakker. (...) Men kan zeer strijdbaar en principieel zijn ook zonder volgepropt te zitten met haat en men kan tjokvol zitten met alweer die haat, zonder dat men precies weet waar het eigenlijk om gaat. (...) Wie verschillende mensen over een kam scheert (een groep mensen veracht) toont daarmee zijn eigen ongedifferentieerdheid.'

'Men moet steeds zijn hart "uitbouwen", zodat er plaats is voor velen.

De meeste mensen hebben maar weinig plaats in hun hart. Wanneer zij er een nieuw iemand in sluiten, moeten de anderen er weer uit.'

'Waar het om gaat, is van het kleine ik los te komen, naar het werk, naar de andere mensen. (...) je moet van het persoonlijke naar het overpersoonlijke (...). Geen enkel onderdeel apart moet in je leven hoofdzaak zijn. Alles bij elkaar is de hoofdzaak. (...) Van alles waar je belangstelling voor hebt, moet je toch helemaal los zijn.'

'Al dat boeken verslinden, vanjongsafaan, is maar luiheid van mij. Ik laat anderen formuleren, wat ik zelf zou moeten doen. (...) Het veel willen weten is ook een soort ijdelheid. Het geven van een inhoud aan jezelf, die niet je eigenlijke inhoud is. (...) Ik heb soms een gevoel of ik parasiteer, vandaar soms ook die grote gedeprimeerdheid en de vraag of ik eigenlijk een nuttig leven leid.'

'(...) dat bijna al het grote wat er is, er is ondanks alles: ondanks zorgen en kwellingen, armoede, verlatenheid, lichamelijk ongemak, slechte eigenschappen, passies en duizend en een belemmeringen.'

'Ik voel me soms net een paal aan een woedende zee, van alle kanten gebeukt door de golven. Maar ik blijf staan en raak dan verweerd door de jaren. (...) Ik wil de Kroniekschrijfster worden van veel dingen uit deze tijd.'

'Ik wil deze eeuw leren kennen, van buiten en van binnen. (...) Er is me een zwaar leven beschoren. Ik heb er soms niets geen zin meer in. Dan weet ik alles al vooruit, hoe het zijn zal en dan ben ik zo moe.'

'Zolang ik nog eisen aan iemand stel, ben ik innerlijk niet vrij. (...)

Waarvan je afstand moet kunnen doen, is van iedere uiterlijke zekerheid en daarom moet je geborgen zijn in je zelf en rusten in je zelf (...). En de buitenwereld interesseert me ook eigenlijk alleen als afdruk van de buitenwereld. (...) Het is een langzaam en smartelijk proces, het geboren worden tot werkelijke, innerlijke zelfstandigheid.'

'Een mens scheidt zijn eigen lot van binnenuit. (...) De situaties waarin men zijn kan op deze aarde zijn niet zo vele (...). Maar hoe men zich innerlijk stelt tot de gebeurtenissen van het leven, dat bepaalt je lot. Dat is je leven. Men kent iemands leven niet, als men de uiterlijke feiten kent.'

In deze trant schrijft Etty in de eerste fase van haar initiatieweg. Soms zijn het citaten van citaten waar zij diep van onder de indruk was en natuurlijk is dit maar een persoonlijke selectie. De grote lijn is echter dat zij komt tot het begin van een streven naar innerlijke rust en ruimte onder letterlijk alle omstandigheden van oorlog en vervolging, terreur en angst, medelijden en wanhoop.

Het concrete beeld dat zij van zichzelf heeft, is dat zij later heen en weer zal reizen als afgezante van Europa in Rusland en als afgezante van Rusland in Europa. Want de Russen wortelen voor haar in het leven en het daarmee onverbrekkelijk verbonden lijden, maar de Europeanen hebben de gave van het analytische verstand, de verwoording, de vorm. Deze integratie wil zij tot stand brengen 'later', en als dat later komt, nog steeds in het holst van de tweede wereldoorlog, heeft zij die integratie innerlijk volbracht.

De omslag van het zoeken en streven (met voortdurend terugvallen) naar de innerlijke stabiliteit en de innerlijke realisatie (met veel minder frequente, minder diepe en veel kortere inzinkingen), komt voor mijn gevoel in juli 1942. Pas dan wordt haar echt duidelijk, waar de Duitsers op uit zijn: de vernietiging van de joden. En het is alsof dit doorbrekende besef (overigens zonder dat Etty of iemand anders in haar omgeving weet heeft van vernietigingskampen: zij blijven tot het einde denken in termen van genadeloze werkkampen), haar door het oog van de naald doet gaan. Zij leeft plotseling niet meer louter in de koker van het hier en nu, maar kan als het ware eeuwen van menselijke ontwikkeling overzien en de betekenis daarin van het onvoorstelbare lijden dat de mensen elkaar aandoen. Zij ziet ook dat de oorlog, de gruwelijke dienst aan de dood en duisternis die de Duitsers leveren en de bevrijding daarvan, tot niets zullen leiden, tot een geenszins betere maatschappij 'na de oorlog', als de mensen niet bereid zullen zijn denkend en voelend werkelijk te doorleven wat er is gebeurd. De verdringing, de afstomping, de totale reciproke haat zijn alleen maar kiemen voor nieuwe varianten van het mensheidslijden.

Etty houdt in deze nieuwe fase ook op met bidden tot wat zij, bij gebrek aan een beter woord, 'God' noemt, en biedt God haar diensten aan. Van alle conventionele voorstellingen over hoe het leven 'behoort' te zijn, doet zij afstand. Zij is van nu af alleen nog maar innerlijke rust en ruimte, zij 'waagt de sprong in de kosmos', zoals zij het noemt. Uiterlijk is zij dan degene geworden, die bemoedigend, helpend en troostend probeert te zijn voor de lijdenden rondom haar. Vrijwillig reist zij naar Westerbork en doet daar het weinige dat zij kan doen. Vrijwillig doet zij afstand van de mogelijkheid onder te duiken, omdat zij zich tot iets anders geroepen voelt. Het leven is 'transparant' voor haar geworden, evenals de menselijke harten, en dat geeft haar de vrede en het godsvertrouwen tot in 'wagon 12' van de goederentrein naar Polen, waarin zij met vele anderen naar de dood wordt gereden.

'Ik voel me niet in hun klauwen. Niet als ik blijf en niet als ik weggetransporteerd word.'

'God: haast met iedere hartslag wordt het me duidelijker: dat jij ons niet kunt helpen, maar dat wij jou moeten helpen (...).'

'Vannacht in een droom had ik opeens de gewaarwording of ik een garenklos was, die steeds verder afgewonden werd. En dat symboliseerde a.h.w. het steeds verder en wijder reikende gebaar, waarmee ik bezig ben me over te geven aan alles wat er komt. En dat de mensen toch maar niet begrijpen kunnen, dat aanvaarden niet uitsluit een elementaire zedelijke verontwaardiging en principiële strijdbaarheid.'

'Als dit lijden niet tot een horizonverruiming leidt, tot een grotere menselijkheid, daartoe dat alle kleinheden en bijzaken van dit leven van je afvallen, dan is het voor niets geweest. (...) Na deze oorlog zal er, behalve een stroom van humanisme, ook een stroom van haat over de wereld gaan. (...) En toen wist ik het weer: ik zal te velde trekken tegen die haat. (...) dat ieder van ons inkeert in zichzelf en in zichzelf uitroeit en vernietigt al datgene, waarvoor hij meent anderen te moeten vernietigen.'

'In mij is een overgroot zwijgen, dat groeiende is.'

Nadat in 1981, 1982 en 1984 selecties uit de dagboeken en brieven van Etty Hillesum zijn verschenen, is het nu mogelijk, dank zij de 'integrale', met zo'n driehonderd pagina's uitgebreide editie, voorzien van inleiding, verantwoording, personenregister en een uiterst verhelderend notenapparaat, een afgerond beeld van haar laatste levensjaren, haar ideeën en haar intenties te krijgen. Voor mij persoonlijk heeft het beeld van Etty en de haren dat ik mij al had gevormd, zich aanmerkelijk verdiept en het is ook veel genuanceerder geworden.

Wat de slotpassages betreft, de brieven die betrekking hebben op de laatste maanden in het kamp Westerbork, die vond ik, in al hun soberheid en ingehoudenheid zo aangrijpend, dat zij alleen zijn te vergelijken met een boek als *Amor Fati* van Abel Herzberg of *Man's Search for Meaning* van Victor Frankl. Het is immers juist de concrete, gedetailleerde beschrijving van de Duitse poging de joden te vernietigen, die maakt dat wij er uiteindelijk niets meer bij kunnen voelen. De 'kuise', verinnerlijkte beschrijving en analyse die maar enkelen kunnen geven (en van die enkelen is Etty Hillesum mijns inziens de meest uitzonderlijke), helpt ons, de naoorlogse mensen die zo graag willen vergeten en verdringen of, als dat niet lukt, haten, het massale lijden dat zich heeft voltrokken in ons te verwerken en hopelijk tot iets nieuws te transformeren.

De laatste zin die Etty Hillesum schreef, op een uit de trein geworpen briefkaart, luidde: 'Wachten jullie op mij?'

Het zou er niet slecht voorstaan met de wereld als zij vol verwachting zou uitzien naar de geest die Etty Hillesum doortrok en waarvan zij een getuigenis was.